

צלון

רבעון לחקר תולדות ישראל
שנה עח . ג . תשע"ג

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עח • ג • תשע"ג

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן – יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטרן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: אהובה ליברלס נוימן

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות; האוניברסיטה העברית בירושלים – קרן המחקר על שם צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למדעי הרוח; אוניברסיטת חיפה; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אוניברסיטת בראיילן – הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה והקרן ע"ש יצחק ל' ורחל גולדברג ז"ל

ציון נערך בידי:

המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב

- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים ביינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע

אלברט באומגרטרן: תשס"ה-תשע"ב

התוכן

287	יאיר פורסטנברג: 'עם הארץ' בספרות התנאית והקשריו החברתיים
321	יורם ארדר: הקרע בין העדה הרבנית לעדה הקראית בתקופת הגאונים
351	יותם כהן: 'כנס על גבי ענק': יחסה של ההשכלה היהודית אל תרבות יוון ורומא
379	טל קוגמן: משכילים יהודים מתבוננים בטבע: בין סיפור אישי למודל ספרותי של הנאורות
	ספרים ודברי ביקורת
395	אורי ארליך: עזרא פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן
398	ראובן בונפיל: Moshe Idel, <i>Kabbalah in Italy, 1280–1510: A Survey</i>
406	אלה באואר: Kenneth B. Moss, <i>Jewish Renaissance in the Russian Revolution</i>
411	מאיר חזן: דבורה הכהן, ילדי הזמן: עליית הנוער 1933–1948
415	יוסף דן: נועם זדוף (עורך), גרשם שלום ויוסף וייס: חליפת מכתבים 1948–1964
425	יובל דרור: טלי תדמור־שמעוני, שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954–1966
431	מספרות המחקר
434	ספרים שנתקבלו במערכת
XXI	תקצירים באנגלית

ד"ר יאיר פורסטנברג	המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
פרופ' יורם ארדר	החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב
יותם כהן	המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
ד"ר טל קוגמן	התכנית במחקר תרבות הילד והנוער, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' אורי ארליך	המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
פרופ' ראובן בונפיל	(אמריטוס) החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד"ר אלה באואר	מכללת סמינר הקיבוצים
ד"ר מאיר חזן	החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' יוסף דן	(אמריטוס) החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' יובל דרור	בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להכנת כתבי יד והתקנתם לדפוס', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 83-94. המערכת מבקשת מן המחברים להעביר אליה שני עותקים בצירוף דיסקט ותקציר אנגלי. המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית.

כתובת המערכת: ת"ד 4179, ירושלים 9104101. טל: 02-5650444 פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: shazar@shazar.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il

ISSN 0044-4758 • כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית

אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: מרכז זלמן שזר • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

'עם הארץ' בספרות התנאית והקשריו החברתיים

מאת יאיר פורסטנברג

א. 'עם הארץ' וחקר החברה היהודית בעת העתיקה

התואר 'עם הארץ' אינו מוזכר באף מקור היסטורי מן התקופה ההלניסטית והרומית שמחוץ לספרות חז"ל. עם זאת, 'עם הארץ' כשם קולקטיבי הפך גורם דומיננטי בהיסטוריוגרפיה של תקופת הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד. הוא משמש כינוי מקובל לשדרה המרכזית ('ההמון') של החברה היהודית בתקופת הבית השני. הכתות השונות, ובכללן הפרושים, צמחו על רקע 'עם הארץ', והוא עצמו נתפס כצורת החיים הנפוצה בקרב יהודי ארץ ישראל.¹ יהדות זו, שקיימה את מצוות התורה על פי דרכה, זכתה בפי אד סנדרס לכינוי 'common Judaism'.² אף יש מי שביקשו לראות בישו את גיבורה של יהדות 'עם הארץ', אף על פי שהיא לא הותירה אחריה עדויות ישירות.³

גם בחקר החברה היהודית שלאחר החורבן נודע ל'עם הארץ' תפקיד מרכזי. ההלכות העוסקות בענייני שימוש להיסטוריונים חלון להשקיף דרכו אל עבר עולמם של מי שפעלו מחוץ למעגל המצומצם של החכמים.⁴ כך, למשל, תיאר מרטין גודמן את החברה היהודית בגליל במאה השנייה בתבניתו של 'עם הארץ', שהתנער מסמכותם של החכמים בתחומי

* חלקו הראשון של המאמר מבוסס על הפרק החמישי בעבודת הדוקטור שלי, אכילה בטהרה בתקופת התנאים: מסכת טהרות והקשריה ההיסטוריים והתרבותיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א. העבודה נכתבה בהנחייתו המסורה של פרופ' שלמה נאה. תודתי גם נתונה לקוראים מטעם כתב העת על הערותיהם החשובות.

1 Morton Smith, 'Palestinian Judaism in the First Century', *Israel: Its Role in Civilization*, ed. Moshe Davis, New York 1956, pp. 67–81; Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ (175 BCE–135 AD)*, A new English version, revised and edited by Geza Vermes and Fergus Millar, 1–4, Edinburgh 1973–1987; 2, pp. 395–399

2 סנדרס אף מזהה בין היהודי ה'רגיל' (ordinary Jew) לבין עם הארץ. ראו: Ed P. Sanders, *Judaism: Practice and Belief 63 BCE–66 CE*, London–Philadelphia 1994, p. 229; idem, *Jewish Law from Jesus to Mishna: Five Studies*, London–Philadelphia 1990, p. 205

3 לביסוס טיעון זה מוקדש חלק נכבד מעבודתו של סנדרס עצמו. ראו: Ed P. Sanders, *Jesus and Judaism*, London 1985; Thomas Kazen, *Jesus and Purity Halakhah: Was Jesus Indifferent to Impurity?*, Winona Lake 2010, pp. 272–273

4 ראו בין השאר: Sacha Stern, *Jewish Identity in Early Rabbinic Writings*, Leiden 1994, pp. 114–119. שטרן מזהה בין 'עם הארץ' לבין common people, והוא מעמיד אותם כנגד קבוצת החכמים.

הלכה מרכזיים.⁵ נדמה אפוא שאין תחום בספרות חז"ל שהייתה לו חשיבות בתיאור ההיסטוריה החברתית של יהודי ארץ ישראל כמו הלכות עם הארץ.

עם זאת, העיון ההיסטורי במקורות חז"ל העוסקים ב'עם הארץ' מעורר מבוכה מתודולוגית. האם ניתן להתאים מקורות אלה להקשרים חברתיים מוגדרים? לדוגמה, טענות יוצאות דופן בחריפותן נגד עם הארץ מיוחסות לתנאים רק בתלמוד הבבלי;⁶ הרחקות שונות מעם הארץ ותהליכי קבלה ל'חבורה' מופיעים בעיקר במשנתם של חכמי אושא, אך הם דומים מכמה בחינות לדיני הקבלה לכת מדבר יהודה; ובמשנה הקדומה מופיעות מסורות בודדות בלבד על עם הארץ. אין פלא אפוא שהחוקרים העלו הערכות מנוגדות בכל הנוגע לתופעה זו.

אברהם ביכלר ביקש לצמצם את התופעה במידת האפשר.⁷ בחיבורו 'עם הארץ הגלילי' הוא ביקש לדחות את העמדה השלטת בקרב חוקרי הברית החדשה דאז, שהפרושים שאפו להתבדל מ'עם הארץ'.⁸ לדיוו, אך ורק חכמי הגליל בתקופה שלאחר מרד בר כוכבא התרחקו מעם הארץ. טענה זו מבוססת על העובדה שרבות מן ההלכות העוסקות בהרחקה מעם הארץ מיוחסות במשנה ובתוספתא במפורש לתלמידי ר' עקיבא, חכמי דור אושא.⁹ ביכלר, בגישתו המצמצמת, סבור עוד שטענות החכמים נגד 'עם הארץ' כווננו לקבוצה מצומצמת של כוהנים שפעלה בגליל במחצית השנייה של המאה השנייה ולא לכלל האוכלוסייה היהודית.¹⁰ מנגד, אהרן אופנהיימר רואה ב'עם הארץ' תופעה חברתית מתמשכת – 'מונח חברתי פעיל'

5 Martin Goodman, *State and Society in Roman Palestine A.D. 132–212*, London–Portland 1983, pp. 77, 102–104

6 שיעה כהן עמד על כך בדיונו על היחסים בין החכמים לבין ההמון. לדבריו, מערכת יחסים זו אמנם הייתה מתוחה אבל גילויי שנאה של ממש מצויים רק בבבלי. ראו: Shaye J.D. Cohen, 'The Place of the Rabbi in Jewish Society of the Second Century', *The Galilee in Late Antiquity*, ed. Lee I. Levine, New York 1992, pp. 157–173, esp. p. 166 נגד עם הארץ מופיעים בסוגיה בבבלי, פסחים מט ע"א–ע"ב, וביניהם: 'אמר ר' אלעזר: עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכיפורים'; 'תניא היה ר' מאיר אומר כל המשיא בתו לעם הארץ כאילו כופה לפני ארי'. ש"י וולד, פרק אלו עוברין: בבלי פסחים פרק שלישי, מהדורה ביקורתית עם ביאור, ניו יורק–ירושלים תש"ס, עמ' 239–231, עמד על היקף העיבוד הבבלי של המקורות הקדומים. כך למשל הפכו דברי ר' מאיר, שבמקורם עסקו בבעיה של אכילת טהרות, לאזהרה מפני התנהגותו הגסה של עם הארץ, בהשראת מקורות בבליים נוספים. עוד על העיבוד הסתמאי של הסוגיה בפסחים לאור התפיסה האליטיסטית של לומדי התורה בבבל ראו: Jeffrey L. Rubenstein, *The Culture of the Babylonian Talmud*, Baltimore 2003, pp. 123–142

7 אברהם ביכלר, עם הארץ הגלילי, תרגם מגרמנית ישראל אלדד, ירושלים תשכ"ד.

8 שם, עמ' 11.

9 עם זאת, קיימות מספר הלכות קדומות המיוחסות לבית הלל ולבית שמאי, וגם אותן ביכלר מייחס לגליל של אמצע המאה השנייה. על גישתו זו הוא ספג ביקורת חריפה מצד גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 164 (בתוך מאמרו: 'תחומן של הלכות טהרה').

10 ביכלר (לעיל, הערה 7), עמ' 42: 'הנה כאן אנו מוצאים פעם ראשונה במפורש שכל הגזירות האלה נוגעות לעניין כהן האוכל בתרומה ויש להשתמש במשנה מפורשת זו להסביר כל הדומים לה בוודאות גמורה'.

כלשונו – מן התקופה החשמונאית ועד לדורות הראשונים של אמוראי ארץ ישראל.¹¹ הוא מניח שזמנו של מוסר ההלכה אינו מלמד על זמן היווצרותה, וגם חכם מסוף התקופה התנאית יכול למסור הלכה קדומה.¹² אופנהיימר כורך מקורות מגוונים לכלל תמונה כוללת של עם הארץ, שבה נקשרות יחד תופעות שונות: ה'חבורה' הקדומה מתקופת הבית מזה, ומצבם של בני הגליל בסוף המאה השנייה מזה.¹³ לדבריו, עמי הארץ היו פשוטי העם בני ההמון, ואף שלא התנערו מעול תורה ומצוות הרי שהקלו עול זה מעליהם.¹⁴ מנקודת מבטו של אופנהיימר, המושג 'עם הארץ' משקף את הכוח שהיה בידי ההנהגה הדתית במהלך כל התקופה להעמיד את מי שמתנער ממצוות ומתורה 'בתחתית סולם המעמדות החברתי'.¹⁵

די אפוא בעצם הפער בין שני התיאורים הללו של תופעת 'עם הארץ' והיקפה כדי להצדיק בחינה מחודשת של המקורות. ואולם, יש להוסיף כאן עוד בעיה מתודולוגית, הנוגעת לערכה של ספרות חז"ל כמקור לתולדות החברה היהודית. האם ניתן להניח שההנחיות ההלכתיות בכל הנוגע ל'עם הארץ' מייצגות מציאות ממשית?¹⁶ סוף סוף, גם אם החכמים עצמם נהגו כמשנתם והבדילו את עצמם מקבוצות אחרות, שאותן כינו בינם לבין עצמם 'עם הארץ', האם נקודת מבטם החשדנית והמתבדלת יכולה לספק תיאור הולם של הקבוצות הללו? בניסיון להתגבר על בעיה זו ולשמר את ערכם של מקורות חז"ל על 'עם הארץ' לשם

11 אהרן אופנהיימר, עם הארץ: פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת החשמונאים ועד סוף תקופת התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג, עמ' 19. העבודה פורסמה באנגלית: Aharon Oppenheimer, *The Am Ha-Aretz: A Study in the Social History of the Jewish People in the Hellenistic-Roman Period*, Leiden 1977. כל ההפניות הן לנוסח העברי.

12 שם, עמ' 14.

13 כך למשל ביחס להלכות החבורה, שבהן מרוכזות רבות מן ההלכות של ההרחקה מעם הארץ. לדברי אופנהיימר הן מבוססות על מסורות קדומות מתקופת הבית. ואולם, בעזרת הלכות קדומות אלה ביקשו חכמי אושא שעסקו בהן להרחיב את הטהרה לכלל הציבור (עמ' 145). דא עקא, אופנהיימר אינו מספק מדדים להכרעה בשאלה אילו הלכות נידונו באופן תאורטי (למשל, המבנה הארגוני של החבורה) ואילו נועדו להרחיב הלכה למעשה את השמירה על הטהרה (דיני החבר הבודד).

14 תכונה נוספת שלדברי אופנהיימר הועצמה אחרי החורבן היא אי ידיעת התורה בקרב עם הארץ (שם, עמ' 107). השוו: אברהם אדרת, מחורבן לתקומה: דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 293–232.

15 שם, עמ' 24.

16 לאור בעיה זו התקבעה המגמה להתעלם מדיונים הלכתיים שעשויים להיות תאורטיים ולהתמקד במעשים בלבד, המצביעים ישירות על מידת ההקפדה על ההלכה בקרב מעגלים שונים. ראו: Shaye J.D. Cohen, 'The Rabbi in Second Century Jewish Society', *Cambridge History of Judaism*, 3: *The Early Roman Period*, ed. William Horbury, Cambridge 1999, pp. 922–990; Hayim Lapin, *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestine, 100–400 CE*, Oxford–New York 2012, pp. 98–125 ('Provincial Arbitration: Cases and Rabbinic Authority'). את המעשים הנוגעים לטהרות אסף Bruce Nielsen, *Earth, Seed and Food: The Social Setting of Levitical Purity Rules in the Judaism of the First Four Centuries*, Dissertation, Jewish Theological Seminary, 1993. ראויה לציון טענתו של נילסן, כי אף לא אחד מן המעשים המובאים בפני החכמים בענייני טהרות עוסק בטומאת עם הארץ.

תיאור החברה היהודית בארץ ישראל, הציע לאחרונה סטיוארט מילר לקרוא את המקורות על עם הארץ על רקע ההתייחסות לקבוצות לא־רבניות אחרות.¹⁷ אם בני הערים קיימו קשרים קרובים עם החכמים, הרי ש'עם הארץ' התגנו עליהם ולא נאמנו בעיניהם על הטרה ועל המעשרות. הבחנה זו הובילה את מילר לשוב ולהעלות השערה ישנה, ש'עם הארץ' מזוהים עם הכפריים,¹⁸ והיחס אליהם נגזר מן האיבה כלפי עובדי האדמה הפגנים בקרב הנוצרים והרומים.¹⁹ ואולם ניסיון אחרון זה, להמשיך ולזהות את 'עם הארץ' כקבוצה חברתית מובחנת לצד קבוצות אחרות,²⁰ מעורר קושי כפול. עצם הזיהוי של עם הארץ עם כפריים אינו תואם את העובדה שההלכות העוסקות בו אינן מוגבלות להקשר החקלאי דווקא. חשובה מכך העובדה שההלכות התנאיות אינן מספקות כל פרופיל חברתי ל'עם הארץ' והן ניתנות ליישום במגוון הקשרים. 'עם הארץ' מופיע בפנינו כתבנית הלכתית חסרת כל זהות חברתית־מעמדית.²¹ לאור זאת, אני מבקש להציע גישה אלטרנטיבית למחקר ההיסטורי של המושג 'עם הארץ' בתקופה התנאית.²² הנחתי היא כי מושג זה, שאינו מוכר מחוץ לספרות חז"ל, נוצר במסגרת שיח הלכתי פנימי. הוא אינו בהכרח מושג חברתי פעיל, ואינו מצביע על קבוצה קבועה ומוגדרת. עם זאת, אין בכך כדי לבטל את ערכו לחקר ההיסטוריה החברתית. אמנם, אין לראות בהלכות העוסקות ב'עם הארץ' שיקוף ישיר של מצב עניינים נתון, אך קטגוריה מארגנת ומפרידה זו נועדה לשמש את החכמים כדי להתנהל בבטחה במרחב החברתי. אם כן, ניתן להניח כי שינויים מבניים המתרחשים במרחב החברתי ישתקפו בארגון מחדש של

17 Stuart S. Miller, *Sages and Commoners in Late Antique 'Erez Israel*, Tübingen 2006, pp. 301–338. בביקורת קולעת כלפי הגישה הרווחת, המבקשת להעמיק את הפער בין החכמים לקבוצות אחרות, מצביע מילר על העובדה שגישה זו תופסת את תיאורי החכמים את עצמם כבלתי אמין, אך קיומו של עם הארץ נחשב בעיניה מהימן. והוא מוסיף: 'Or is it that the *ammei ha-arez* serve as an all too convenient foil to the rabbis and as a proof that there never really was much of a "rabbinic" society to speak of?'

18 Solomon Zeitlin, 'The Am Haarez', *Jewish Quarterly Review*, 23 (1932–1933), בעקבות Louis Finkelstein, *The Pharisees: The Sociological Background of Their Faith*, Philadelphia 1962³, pp. 45–61. ראו גם: pp. 754–761.

19 מילר (לעיל, הערה 17), עמ' 336–330.

20 כגון בני ערים שונות המוזכרות בירושלמי: בני ציפורי, בני טבריא ובני דרומא. ואולם, אין כלל מקום להשוות קבוצות אלה, שיש להן זהות חברתית מוגדרת, לעם הארץ, שהוא כל כולו מושג הלכתי של החכמים.

21 במקרים רבים מוזכרים עמי הארץ כשכנים של החברים. הם גרים באותם אזורים, לומדים זה אצל זה, מבקרים זה את זה וסוחרים באותו השוק (משנה, טהרות ז:ה; תוספתא, דמיי ב–ג, וראו להלן). עם הארץ מצוי בכל אותם מקומות שבהם מצויים החבר והחכם, ואין להבחנה המוצעת על מה שתסמוך.

22 להמחשת הגישה המחקרית המוצעת, המאמר הנוכחי דן רק במבחר מקורות תנאיים. אין כאן המקום לניתוח מקיף של התפתחות הלכות עם הארץ. לעניין זה ראו בשלב זה: פורסטנברג (לעיל, הערה כוכבית), עמ' 205–300. על השינוי המשוער ביחס לעם הארץ בתקופה האמוראים ראו: ישראל ל' לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד: היבטים היסטוריים, ירושלים תשס"ו, עמ' 75–79; אופנהיימר (לעיל, הערה 11), עמ' 193–199.

התחום ההלכתי. ואכן, ניתוח היחידות התנאיות העוסקות ב'עם הארץ' מצביע על שינויים מרחיקי לכת שחלו בעצם הגדרתו של המושג ובתפקודו במסגרת החברתית. בסעיפים הבאים נעמוד על שני תהליכי מפתח שהתרחשו במהלך התקופה התנאית הנוגעים לתפקיד המשתנה של התייג 'עם הארץ'. התהליך הראשון הוא העתקתה של קטגוריה מפרידה זו מהקשר כיתתי בדלני למסגרת מעורבת נטולת היבדלות (סעיפים ב-ג). בכל אחד משני ההקשרים שימש התייג 'עם הארץ' בתפקיד חברתי שונה. התהליך השני הוא החלפת אמת המידה להפרדה במהלך התקופה התנאית מתחום הטהרות לתחום התרומות והמעשרות (סעיף ד). אני מבקש לטעון, כי המתח בין המקורות התנאיים השונים שמופיע בהם המושג 'עם הארץ' משקף רצף של תהליכים היסטוריים,²³ והם מתגלים בארגון המחודש של תחום הלכתי זה בהקשרים חברתיים משתנים.²⁴

ב. 'עם הארץ' ומסורת ההיבדלות מן הטמאים

מקובל לראות ב'עם הארץ' כינוי לקבוצה בקרב החברה היהודית שהתאפיינה באי הקפדה על שני תחומים מרכזיים: מעשרות וטהרות. בניסוחו של אופנהיימר: 'המונח עם הארץ הוא מושג חברתי פעיל... קבוצה זו מאופיינת בכך שהיא מזלזלת במצוות שעמדו במרכז עולמה של היהדות: מצוות התלויות בארץ וטהרות'.²⁵ ההתמקדות בתחומים הלכתיים ספציפיים לאפיון 'עם הארץ' למצוות' מעוררת את השאלה במה נתייחדו תחומים אלה ומהו היחס ביניהם.²⁶ אם השם 'עם הארץ' מיוחס למי שמזלזל במצוות מרכזיות, מדוע הוא מתייחד לתחומי טהרות

23 בשונה מדרכו של אופנהיימר, שם, עמ' 164-175, המתאמץ ליישב את המגמות הסותרות בהלכות עם הארץ. כך למשל: 'זהירותם של הפרושים במגע עם עמי הארץ לא הביאה להתנכרות ביניהם' (עמ' 165): 'הלכות אלו (=של החבורה) מעידות על קרבה באותה מידה שיש בהן כדי להעיד על התרחקות' (עמ' 171).

24 בשולי הספרות התנאית המושג עם הארץ מופיע לא כקטגוריה הלכתית הכרוכה בהרחקה אלא כציון למי שלא למד תורה ('עם הארץ לתורה' כלשונו של אופנהיימר). המקור העיקרי הוא ברייתא המופיעה רק בבבלי (ברכות מז ע"ב), ובשוליה נוספה דעה סתמית שעם הארץ הוא מי שלא שימש תלמידי חכמים. זאת ועוד, עמי הארץ מוצבים לעומת הזקנים והחכמים מספר פעמים בבבלי. מעבר לכך, כינוי זה מופיע באבות ב, ה; ג, י. מידת העיבוד של המקורות התנאיים בבבלי (ראו לעיל, הערה 6) מעוררת ספק בנוגע לרבים מן המקורות הללו. גם הקדומים שבמקורות מופיעים בהקשר מובהק של לימוד תורה. יש אפוא לראות בכך שימוש נפרד (המצוי גם בארמית), שאינו מצטרף למקורות ההלכתיים ואינו משתלב בתיאור העקבי של דמות עם הארץ ברחבי הספרות התנאית.

25 אופנהיימר (לעיל, הערה 11), עמ' 19-20. גם ספרו של ביכלר (לעיל, הערה 7) מבוסס על צמד תחומים זה (פרק ראשון: עם הארץ והמעשרות; פרק שני: טומאתו של עם הארץ).

26 מצוות נוספות שעם הארץ אינו מקיים מופיעות בברייתא בברכות מז ע"ב (אינו קורא קריאת שמע, אינו מניח תפילין, אין לו ציצית ומוזוה, יש לו בנים ואינו מגדלם לתלמוד תורה). ניכר כי ברייתא בבלי זו פורטת את המצוות הכרוכות בקריאת שמע יותר מאשר מצביעה על תכונותיה של הקבוצה. מן העובדה שעם הארץ מואשם אך ורק באי הקפדה על תרומה ומעשרות מסיק צייטלין (לעיל, הערה 18), שעם הארץ הקפיד על שבת וותגים ומצוות אחרות. גם היסק בכיוון הזה אינו יוצא מכלל ספק, שהרי המקורות אינם עוסקים בתיאור תכונותיהם של עמי הארצות אלא במניעים שלא להתקרב

ZION

VOLUME LXXVIII • 3 • 2013

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM